

Ke vztahům krásné literatury a literární výchovy*

VĚRA VAŘEJKOVÁ

Slovo „krásná“ necht' není matoucí tím, že krása je, jak víme, vnímána silně subjektivně; rozumím jí synonymum k pojmu „umělecká“, tedy k tvorbě, jež je nositelkou estetické hodnoty a estetické funkce. Tato literatura, představovaná tisíci individuálních slovesných výtvorů, stává se v úzkém, promyšleném výběru předmětem školního vzdělávání a tím i zdrojem modifikací literární výchovy, přičemž funkce uměleckých textů tvoří východisko cílů literární výchovy. Této dílčí otázce chceme věnovat svou pozornost, s vědomím, že jde o dílčí pohled, který nás dovede jen k obecným závěrům, neboť vzhledem k četnosti rozdílů mezi tvůrčími individualitami, s ohledem na společensky proměnlivé poslání literatury jako celku, na odlišnosti recepce textů jejich příjemci a se zřetelem k vzdělavatelskému úsilí školy různých stupňů a typů jeví se i dílčí problematika cílů nadmíru složitá. Přistupujeme k ní tedy s vědomím parciálnosti našeho pokusu.

Literatura totiž výrazněji než jiné druhy umění představuje syntézu estetické funkce s funkcemi mimoestetickými (Mukařovský), např. s funkcí noetickou, axiologickou, etickou, náboženskou, případně politickou či agitační, takže stačí izolace některé z nich a daný literární text se z nástroje literární výchovy mění v prostředek působení mimoliterárního. Přestává být prožíván jako hodnota estetická a slouží k realizaci cílů, které odpovídají jen některým jeho funkcím, nikoli jejich komplexu, jenž je vázán integrující estetickou funkcí. Naplňuje pak např. výše uvedené cíle - noetické atd. Všechno to může být v práci s individuálně odlišnými texty možné, i funkční, i správné, nic z toho však není dominantním cílem, nemá-li být zanedbáno vědomí specifčnosti literatury. Za poslední půlstoletí lze najít ne jeden podobný výkyv ve školské praxi i v její teoretické inspiraci a reflexi (racionalizace, ideologizace, emocionalizace). Soudím, že k adekvátní specifikaci komplexu cílů literární výchovy nevede cesta těchto zjednodušujících úhybů, ale aplikace poznatků estetiky a literární vědy o specifčnosti krásné literatury a jejich funkcí. Vycházím přitom z předpokladu, že literární výchova je v podstatě neustálé, řízené a cílevědomé navazování kontaktu uměleckých děl a jejich čtenářů, že se včleňuje jako zvláštní

* Touto studií připomínáme významné životní jubileum nedávné členky redakční rady revue *Universtias*, doc. PhDr. Věry Vařejkové, CSc. Literární historička a kritička Věra Vařejková (nar. 7. března 1931 v Brně) se věnuje především literatuře pro mládež a didaktice literární výchovy. Je mj. autorkou několika monografií o autorech umělých pohádek (od Jiřího Mahena a Karla Čapka po Jana Wericha a Ondřeje Sekoru).

složka do procesů společenské recepcce literatury (a v širším pojetí se dotýká i jiných druhů umění – malířství, hudby, grafiky), že v modifikované podobě obráží jejich proměnlivý charakter, že zrcadlí zákonitosti existence literárního díla a společenské aktivity literatury v nejširším smyslu toho slova. Tento předpoklad považuji za výchozí bod poskytující inspirativní podněty pro specifikaci cílů literární výchovy. Poukážu na některé možnosti jeho aplikace.

Literární věda i estetika např. dospěly k významným výsledkům v úsilí o postížení specifčnosti literárního díla. Pochopily je jako esteticky funkční výpověď o životě člověka, zpředměťující umělcův vlastní estetický vztah ke skutečnosti a sdělovanou čtenáři tak, aby v něm vyvolala žádoucí psychická hnutí, aby aktivizovala a obrozovala jeho smysly, city, rozum, vůli i kritéria mravní a estetická. Funkci estetickou (a její účinek na čtenáře) přitom estetika nechápe jako veličinu stojící mimo ostatní aktivity díla nebo dokonce proti nim. Naopak – zjišťuje, že estetická funkce jako prvek integrující je nositelkou účinnosti funkcí ostatních. Tím umocňuje působivost uměleckého sdělení a propůjčuje mu schopnost komplexně zasahovat psychiku recipienta. Vyčleňuje ostatní funkce z jejich praktické účelovosti, takže nabývají nových kvalit ve srovnání s působením mimoestetickým.

Na základě toho je možné v rámci našeho dílčího zamyšlení formulovat první, negativní zjištění – že totiž cíl literární výchovy nelze vymezovat v rovině utilitárních účelů praktických, a první zjištění pozitivní – že jedním ze specifických cílů literární výchovy je **pěstování schopnosti dítěte a mladého člověka zaujímat ke skutečnosti (včetně literární) estetický vztah**. Je to cíl náročný, ale i v práci s dětmi realizovatelný a pro integraci člověka významný. Neznamená pěstování estétství, ale rozvíjení schopnosti vědomého estetického pohledu na umění a na mimouměleckou skutečnost včetně lidského počínání. Postupně tak konstituuje hodnotový systém, pro charakter jedince nanejvýš cenný.

Bylo by možné namítnout, že kultivace estetického vztahu k umění a mimoumělecké skutečnosti je cílem veškeré estetické výchovy, o níž se (např. v šedesátých letech) hovořilo pod vlivem studií J. Mukařovského aj. jako o jedné z cest k humanizaci člověka. Tento syntetický poznatek neztratil nic ze své platnosti, je pouze nutné dodat, že literární výchova k tomuto perspektivnímu cíli směřuje naplňováním svých cílů specifických, které jsou podmíněny její osobitostí.

Literatura je, jak už jsme konstatovali, **výpovědí** o člověku, o lidském životě. Chceme tím zdůraznit fakt, že jejím vyjadřovacím materiálem je jazyk, prostředek běžně sloužící dorozumívání ve všech oblastech lidské komunikace. Literatura je jeho svěbytnou stylizací, oblastí intenzivní jazykové tvořivosti; sdělnou funkci jazyka bohatě prolíná rozvíjením jeho estetických kvalit, zhodnocuje slovo v bohatosti jeho významů i v jeho hodnotách zvukových, zbavuje výraz prázdnoty a otřelosti. Jedním z cílů lite-

rární výchovy je proto zjemňování vnímavosti pro tyto kvality jazyka, tj. **formování povědomí o jazykové vrstevnatosti**, pěstování úcty k pravému slovu na pravém místě, vytváření návyku vnímat jazykový projev s maximálním porozuměním, kultivování schopnosti hodnotit jazykové projevy, zušlechťovat a diferencovat svůj projev vlastní.

Jsou to úkoly, které lze považovat za součást obecněji pojatého cíle literární výchovy, totiž výchovy čtenáře a recipienta umění vůbec. Daleko přesahuje hranice kontaktu s uměním slova. Dotýká se celé sféry jazykové komunikace, protože opět směřuje k vytváření kritérií, jimiž lze oddělit smysl pozitivních hodnot od negativ, rozlišit např. projev postihující věcně či emociálně realitu a vztah k ní od konvence, fráze či floskule, stavějící mezi člověka a skutečnost (a tedy i mezi lidi navzájem) bariéru znejasnění.

S jazykovým charakterem literatury souvisí i způsob osvojování literárního díla, pro nějž je mimo jiné příznačná absence bezprostředního smyslového vjemu. Literární sdělení - ať již čtené, nebo vnímané poslechem - vyvolává ve vnitřní proud představ prostřednictvím slovních signálů a předpokládá značnou aktivitu jeho imaginace. Rozvíjení tohoto druhu aktivity, která představuje osobitou syntézu činnosti recepční i tvůrčí, je rovněž možné považovat za jeden ze specifických cílů literárněvýchovné práce. Při jeho realizaci se jeví jako zvlášť nutné taktně respektovat skutečnost, že osvojování literárního díla je individuální proces, při němž se dostávají do pohybu i vyslovené subjektivní asociace. Jejich aktivizace a sepeřít s významy literárního díla je zákonitým znakem konkretizace díla čtenářem, je projevem existence díla v individuálním vědomí. Protože v literární výchově dochází znovu a znovu k navazování kontaktu díla a čtenáře, je patrně nutné jako jeden z jejích cílů vidět i **kultivaci představivosti a schopnosti vytvářet si při osvojování literárního díla bohaté subjektivní asociace**. Literární text k tomu inspiruje jak konstrukcí dějů a charakterem postav, tak i sémantickým bohatstvím svého výraziva. Sděluje víc než jen součet významů všech slov, která jsou v něm obsažena. Aktivizace subjektivní představivosti umožňuje pochopení mnohosti jeho významů. Protože však jde o významy vázané na jazykový výraz a protože jazyk je společenský jev, je nutné zdůvodnit nejen individuální odlišení, ale i kolektivní shodu v porozumění literárnímu dílu. Ta je podmíněna jak určitým stadiem vývoje společnosti, které lidem dává společné zážitkové zázemí a formuje jejich postoje a vkus, tak i významnou účastí intelektu v osvojování uměleckého díla, aktivizovanou tím, že literární dílo poznáváme v čase, v procesu, během něhož se dobíráme celku. Při formulování cílů literární výchovy je proto nutné vedle utváření individuálně odlišných schopností zdůraznit i pěstování smyslu pro jisté nadindividuální hodnoty, které jedince spínají se společenstvím jeho generace i s živým literárním dědictvím národa a lidstva. Mám tím na mysli **formování literárního povědomí**, které je cennou složkou pocitu národní sounáležitosti i vědomí o humanizačním úsilí světové kultury.

Konstatovali jsme, že literární dílo je výpovědí o životě člověka. Díky jemnosti a sdělnosti jazyka je literatura s to postřehnout rozlohy lidské existence od nejjemnějších záchvěvů lidské psychiky až po hromadná dějinná hnutí, od prchavých okamžiků života jedince až po kresbu osudů celých generací a společenských celků. I ve srovnání s ostatními druhy umění směřuje názorněji k analýze skutečnosti, klade si naléhavěji otázky po smyslu lidského bytí. Tím uspokojuje touhu člověka po obohacení vlastní životní zkušenosti poznáváním jiných, blízkých i vzdálených lidských osudů a jejich spoluprožitím, v minulosti i v současném světě. Literatura jako nejsdělnější umění je zvláště schopna uskutečňovat tuto touhu a „zmnožovat“ jedince, sepnout jej s osudy lidí přes hranice individuální existence, přes hranice prostoru a času. Vyzbrojuje tak člověka schopností porozumět lidem, nalézt k nim vztah, protože mu umožňuje sžívat se s osudy hrdinů a osvojovat si složitost světa v pojetí vzájemně odlišných uměleckých individualit. I to je jedna ze specifických funkcí literatury, a tedy i jeden z cílů literární výchovy – **poznávat, chápat a hodnotit člověka v jeho různotvaré mnohosti.**

Tím dospívám k podstatnému závěru našeho zamyšlení, ke stvrzení obměněné výchozí teze našeho uvažování, že totiž specifické cíle literární výchovy nelze formulovat mimo aplikaci funkcí krásné literatury.

Je pochopitelné, že všechny tyto ideální cíle může školní literární výchova měnit ve skutečnost jedině tenkrát, pomůže-li dítěti a mladému čtenáři vytvořit si k literatuře pozitivní a postupně uvědomělý čtenářský vztah. **Výchova kultivovaného čtenáře** se nám tedy zákonitě objevuje ve výčtu specifických cílů literární výchovy. Jen zdánlivě je to cíl elementární, který musí být splněn v časovém předstihu, aby se mohl stát prostředkem pro splnění cílů „náročnějších“. Blíž pravdě patrně budeme, uvědomíme-li si, že všechny jmenované cíle – a s nimi jistě mnohé další – tvoří jednotu hodnot vzájemně na sobě závislých a že jedině v jednotě se mohou stávat z možnosti skutečností.